

Еволюція поглядів Мелетія Смотрицького (1577-1633) на проблему догматичних відмінностей між західною (католицькою) та східною (православною) церквами

Мелетій Смотрицький (1577-1633) – відомий український письменник, перекладач, вчений філолог, церковний діяч, текстолог [2, С. 155-158]. Його батьком був Герасим Смотрицький, один із учасників першого друкованого видання слов'янської Біблії, що вийшла в Острозі у 1581 році. Немає достатніх доказів, які б свідчили, що Герасим Смотрицький був першим ректором заснованого в Острозі князем Костянтином Острозьким (1526-1608) закладу 1576-1578, про що лише пізніше повідомив Яків Суша у 1664 році. Народився Мелетій Смотрицький (Мелетій – це чернече ім'я, яке було отримано під час прийняття чернечого сану, а справжнє ім'я при хрещенні – Максентій) у 1577 році, тому припускають, що початкову освіту отримав в Острозі. За свідченням Якова Суші, грецьку і латинь він вивчав в Острозі у Кирила Лукаріса – майбутнього патріарха Александрійського (1601-1620), а потім Константинопольського (1620-1635, 1637-1638). Відомо, що М. Смотрицький учився в єзуїтській академії у Вільно. А сам він зазначав, що свої молоді роки провів у Лейпцігському та Віттенбергському університетах, де навчався наукам біля могили Лютера [4, С. 177-178].

У 1610 році у Вільно вийшла книга, що мала назву «Тренос. Тобто Плач Єдиної Святої Вселенської Апостольської Східної Церкви з поясненням догматів віри. Перекладено спочатку з грецької на слов'янську, а нині з слов'янської на польську. Феофіла Орфолога, сина цієї Церкви», хоча дослідники не вважають її перекладом, а оригінальним твором, що був написаний польською (з великою кількістю рутенізмів), і представляв реакцію на полеміку, що велася навколо подій Берестейської унії 1596 року [6]. Автором «Треносу» був Мелетій Смотрицький.

Перший біограф Смотрицького Яків Суша (1610-1687) вказував, що деякі люди просили поховати їх з «Треносом». У своєму творі «Паранезис» Смотрицький навів оцінку його книги Дем'яном Наливайком: «по важливості божественної істини, що описана в ній, вона не поступається працям Івана Золотоустого, за що гідно нам проливати кров і покласти життя» [4, с. 181]. Поява «Треносу» викликала невелику сенсацію, а Петро Скарга склав критичну відповідь і поклявся розкрити істинного автора, якого назвав у своєму творі «На лямент Теофіла Ортолога» «чорним нічним вовком в овечій шкурі» [4, С. 179].

Поява полемічного трактату «Тренос» Мелетія Смотрицького може бути розглянута у більш широкому контексті актуалізації питання про релігійно-культурне самовизначення різних конфесій в умовах конфронтації православ'я з католицизмом і протестантизмом, що була породжена релігійними конфліктами XVI-XVII ст., та стало актуальним і для українсько-білоруського православ'я (що входило до складу Речі Посполитої, яка на міжнародній арені з кінця XVI ст. виступала як оплот католицизму), і для греко-католицької церкви, що виникла у 1595-1596 рр. Масштабність, глибина і вага цих процесів, що в історіографії отримали назву конфесіоналізації, були обумовлені тим, що ранній Новий час був епохою, коли релігія продовжувала залишатися домінуючим фактором впливу на більшість сторін суспільного життя [1]. Вказане стосується і полемічного трактату «Тренос», у перших двох розділах якого мова йде про становище Православної Церкви, у двох наступних міститься критика Церкви Римської (зокрема, автор виступає проти зверхності римських пап), а в останніх розглянуто догматичні та обрядові суперечки між західною та східною церквами, що були актуалізовані укладанням Берестейської унії 1596 р., але тривали ще з часів роз'єднання церков. Це були питання про Походження Святого Духа, Опрісноки і Квасний Хліб у Пресвятій Євхаристії, Чистилище, шанування чи призивання Святих, Причастя під двома видами [6].

Демонструючи православну позицію у полеміці з католицизмом, Смотрицький виступає проти зверхності римських пап – заперечує пріоритет авторитету папи римського стосовно єпископів, що перебувають за межами юрисдикції Риму («Римський єпископ в усьому є рівний з іншими єпископами»). Автор «Треносу» звинувачує католицьку церкву у тому, що вона цьому «Христовому» Намісникові (тобто папі: примітка автора) надає те, що належить виключно Христові, бо тільки Йому (тобто Христові, який протиставляється папі: примітка автора) підкорене все, що на землі, на небі і під землею. Він один є понад усе і горе тому, хто вдирається в Його владу, чи це буде цісар, чи король чи єпископ чи якийсь інший вельможа!» [6, С. 45]. М. Смотрицький закликає не вірити в безмежну владу Римського єпископа, який не є Сином Божим, щоб присвоювати собі всю владу на землі і на небі. Він є людиною і може згрішити, як всі люди, «бо тільки сам Бог є без гріха...», тому папа, на думку православно-го полеміста, не може претендувати і на роль посередника у спілкуванні людини з Богом. Використовує М. Смотрицький і протестантську ідею про папу як Антихриста (що присвоює собі панування (старшинство над іншими), над усіма Церквами): «Петро й інші апостоли були вбогі, боязливі, смирні, вбрані в рибальську одягу, а його «сукцессор» вдягається в золоті шати, викладені дорогими перлами, оточує себе помпою цього сві-

ту і знаходиться у Римі, звідки тріумфує по цілм світі... О, Господи Боже всемогучий, яка твоя ласка і терпеливість, що Ти терпиш цю надуту пиху і гордість! О, Господи Ісусе, яка велика різниця між ним та тобою, між твоєю покорою, та їх гордістю!..» [6, С. 45-47]. Автор «Треносу» стверджує, що папа є звичайною людиною, а тому може помилятися, виступає проти папи як посередника у спілкуванні людини з Богом, заперечує сакральність Священного Передання, що утверджувало позицію папи у церкві, вважаючи єдиним авторитетом Священне Письмо.

Щодо інших догматів, М. Смотрицький демонструє неприйняття православними католицького догмату «філіокве» (походження Святого Духа і від Сина). Православний полеміст зазначає, що прийняте на Флорентійському синоді твердження про походження Святого Духа і від Сина зроблене більше на основі Аристотеля, а не святих Отців, але не філософія, а теологія має трактувати такі питання. Православний автор підкреслює, що і народження, і походження в Богові належить до Особи, а не до природистоти, яка є спільна всім Божим Особам. Додатком «і Сина» (від Сина походить) вноситься Савелієва ересь, що змішує Божі Особи в одне [10, С. 159-163]. І хоча Фома Аквінський і каже, що «походження Сина різниться від походження Святого Духа началом, бо Син є від одного Отця, а Святий Дух від Отця і Сина», для Східної церкви – це богохульство, що вносить два різні начала, – підкреслює автор «Треносу» [6, С. 165-168]. У своїй позиції щодо цього питання Східна церква, як підкреслює М. Смотрицький, базується на Св. Письмі і науці святих Отців: Кирила Олександрійського, бл. Августина, св. Амвросія та Іероніма, св. Василя Великого, св. Григорія Богослова, св. Івана Золотоустого, св. Атанасія, св. Епіфанія та інших блаженних Отців. «Церква не піде за вигадками Флорентійського Синоду, а вірить першим Вселенським Соборам», – підсумовує полеміст.

М. Смотрицький заперечує існування чистилища, у якому, на думку католиків, відбувається очищення грішників вогнем, після чого ті потрапляють у рай: «Чистительний вогонь вважаю за байку. Визнаю вічні муки, приготовлені для диявола, а з ним будуть терпіти вічно безбожні і первертні християни, що зле жили і стану свого не заховували!..» [6, С. 292]. Православний полеміст твердить, що чистительний вогонь не може однаково очистити малий і великий гріх.

Смотрицький захищає православну позицію в дискусії щодо обрядових питань – виступає за квасний хліб у Євхаристії, за причастя під двома видами. Обговорюючи догматично-літургичне питання про хліб для Причастя, Мелетій Смотрицький показує, що православні великого значення надають церковному обряду, збереженню традиційних форм культу, на відміну від католиків, які вважали, що «обряди і церемонії – це щось таке,

від чого віра не залежить, і з чим і без чого віра може бути істинною» [6, С. 45]. Віра мислилася православними як єдність догмату та обряду, а тому найменші зміни в богослужінні трактувалися як відхід від істинної віри. Саме на підставі обрядових відмінностей (використання опрісноків для причастя) М. Смотрицький засуджує західну конфесію як еретичну. Обороняючи православну традицію використання квасного хліба під час принесення Святої Євхаристії, православний полеміст посилається на Святе Письмо, твори Отців Церкви (як західних так і східних), історичні факти, показує своє знання історії Церкви.

Обстоює М. Смотрицький православну позицію причастя під двома видами хліба і вина і критикує католицьку церкву за її «відмову подавати чашу мирянам» – тобто за причастя під одним видом хліба, у чому вбачає гріх західної церкви, яка демонструється ним як така, що відкинула Чашу Нового Заповіту (тобто Христа), поставивши на його місце папу римського. Помітний тут вплив на автора ідеї реформаторів, які критикували католицьку традицію причастя під одним видом звичайних людей і під двома видами священників, вважаючи, що це порушує принцип рівності.

Ці догматичні відмінності – про зверхність римського єпископа, про Походження Святого Духа, Опрісноки і Квасний Хліб у Пресвятій Євхаристії, Чистилище, Причастя під двома видами – Мелетій Смотрицький визначає як головні дискусійні питання між католиками і православними. Обстоюючи православне розуміння догматів, полеміст наслідує духовні традиції Острозького історико-культурного центру. У манері захисту православної позиції автором присутня не так рефлексія про догмат, як уславлення догмату як такого, що несе вічну істину, залучає до живого зв'язку з Христом, і саме тому відкриває шлях до спасіння. Смотрицький закликає приймати догмати не розумом, а серцем, всім єством, демонструючи таємну, ірраціональну, містичну суть православного християнства.

У 1622 р. М. Смотрицький видав черговий твір проти своїх опонентів, тепер вже уніатів, яких звинувачує в проблемах церкви, під назвою «Еленхус Ущипливих Писань» [5]. Головними дискусійними питаннями у догматичній площині він бачить догмати про зверхність папи римського та «філіюкве». Продемонструємо позицію полеміста. Мелетій Смотрицький зазначає: «що ж до того «генерального єпископа, що його ви називаєте верховним єпископом», то знайте, що «Церква Божа такого ніколи не мала». Навіть сам св. Григорій Папа писав про того єпископа, що «жодний з римських єпископів не вживав того титулу і його не приймав». Отже, праві ми є в тім, що ми не знаємо й не можемо знати того генерального єпископа» [5, С. 616]. У цих рядках бачимо наслідування ідей «Треносу» щодо невизнання зверхності римського єпископа.

Трактуючи питання про причини незгод між православними і католиками, автор в «Еленхусі» пише: «причиною є те, що вони знеславили нас як зрадників, називають схизматами»; вказує, що це вони (католики: примітка автора) відступили від Східної Церкви і від належного послушництва Константинопольського патріарха; обурюється, що називають православних «схизматиками Фотія», але вважає, що Фотій не був схизматом, бо за нього був мир між церквою Східною і Західною і він тривав майже 200 років, аж поки не було додано «Філіокве» до Символу Віри, і в такому вигляді стали посилати папи своє визнання віри до інших патріархів. Відтоді Західна Церква попала в схизму із Східною і ця схизма триває аж до сьогодні. Невірно вони дефінують схизму, мовляв, схизматик, це той, що не є в послушенстві Римського папи, що мав би бути Головою Церкви і то встановленим від самого Бога. Канони Східної церкви такого голови не знають... «генеральним» чи «всесвітнім» головою над усіма членами Вселенської Церкви є Той, що про нього каже св. Павло, «що Йому Бог усе підкорив під нього, і дав Його як голову над усією Церквою, що є Тілом Його і повнотою Того, що сповняє все в усьому» (Єф. 1, 22-23). Христос – це «Голова Церкви», Отець «зволив, щоб у Ньому вселилась уся повнота», а ми маємо терпінням своїм «доповнювати недостаток у Христовому Тілі, що є Церквою» (Кол. 1, 19, 24). Отже, і ми зі св. Павлом твердимо: Христос Господь є генеральним Головою Вселенської Церкви, а партикулярними Головами є єпископи, митрополити й патріархи: кожен відповідно до свого достоїнства. Ми не визнаємо ніякого земного чоловіка головою Вселенської Церкви, бо такого ми не можемо знайти ані в Святім Письмі, ані в постановках Вселенських Соборів. І з святим Григорієм папою ми відкидаємо назву «вселенського єпископа» як світову, горду, забобонну і безбожну назву. Бо як вселенським єпископом, пастирем і учителем є сам Христос, так не може бути якогось другого вселенського наставника. Христос є Головою Церкви, а патріархи є членами в Тілі Господа Христа, і тільки відносно своїх дієцезій є головами. Хто відпадає від тієї голови, є або апостатом, або еретиком. Так відступив Юда, один із 12 Апостолів, так відступив Миколай, один із 70, так зробив Арій, Несторій, Евномій, Евтихій, Гонорій та інші. Каже св. Климент, що це не той робить схизму, що відділяється від безбожників, але той, що відлучається від праведників. А св. Золотоуст писав, що «схизма» – це хвороба старшування («філярхія») в Христовій Церкві)... Ця хвороба «любоначалія» є спричинником ересей і схизми, вона ставить на місце Христа – Голови якогось іншого «вождя і вселенського священника». Трактуює слова Золотоуста так, що з них випливає, що не чотири патріархи відділилися від римського єпископа, але римський єпископ відлучився від чотирьох. Таку

схизму зробив був вже Юда, а ще перед ним Сатанайл, що відлучився від 9 ангельських хорів... [5, С. 620-625].

«Що ж до назви, якою називає себе римський єпископ, тобто «вселенський єпископ», то ми на це, – пише Смотрицький в «Еленхусі», – відповідаємо словами св. Григорія папи, що ця назва заносить гордістю і є знаком антихриста. Хто називає себе «вселенським єпископом», той 1) відбирає гідність інших єпископів і її собі привласнює; 2) це річ «люциферська», щоб один єпископ підносився понад інших; 3) це ім'я породжує і впроваджує схизми, про що вже згадає і ганить це св. Павло в листі до Коринтян; 4) Сам Христос є Головою Церкви, а всі єпископи є членами Христовими, коли ж хто з єпископів називає себе «вселенським», то він привласнює собі те, що належить до Христа; 5) ані св. Петро, ані ніхто з Апостолів чи Святих так себе не називав; 6) це є знаком Антихриста і його гординою так себе називати; 7) якщо б у Церкві був вселенський єпископ, то з його упадком у ересь ціла Церква мусіла б упасти і осквернитися. Може ви скажете, що св. Григорій писав ці слова проти Константинопольського патріарха Івана, що почав себе титулувати «вселенським», і цей титул по сьогоднішній день залишився титулом Константинопольського патріарха. Так, це правда, але інша є річ називатися вселенським патріархом, а інша річ вселенським єпископом! Патріарх, що називає себе «вселенським», ніколи не претендував на панування і старшування над єпископами всього світу, але тільки тим хотів висловити деякі свої привілеї і прерогативи, які він мав з ласки Синодів і цісаря, як єпископ цісарської столиці. Навпаки, «вселенський єпископ», за якого має себе римський єпископ, претендує на абсолютну владу, на найвище настоятельство, на верховне судовластя і на повну владу над усіма церквами і єпископами всього світу. У такому сенсі, як себе називає римський єпископ «вселенським», то така назва є безбожною і богохульною»...[5, С. 625-627].

«Не можна казати, – твердить М. Смотрицький, – що св. Григорій застосовував свої слова до Константинопольського патріарха, але не до римських єпископів, бо він виразно згадав, що на Халкедонському соборі цю назву надали отці римському єпископові, але він це відкинув як богохульство й обмеження влади інших єпископів. Відкинув це для себе і для своїх наступників. Навіть Граціанус каже, що ніякий римський єпископ не повинен себе називати «універсальним єпископом». А те, що написано чи в декретах чи в листах Белярміно, Баронія й Кузана, то ми мусимо відкинути. Те саме робить наш руський народ» [5, С. 627-629].

Називаючи своїх суперників «апостатами від віри, від церковного послуженства і від чернечої скромності й невинності», Мелетій Смотрицький вбачає відступництво уніатської церкви від істинної віри і у трактуванні питання про походження Святого Духа: «Наші апостати» вірують з

латинниками в походження Святого Духа і від Сина, і в Символі віри додають «Філіокве». У первісному тексті Нікейсько-Константинопольського Символу віри того додатку не було, більше того, Отці Соборів Вселенських виразно заборонили щось відіймати чи додавати до тексту Символу Віри. Тоді то увійшло в звичай, що кожен єпископ при своїм посвяченні на єпископа мав промовляти цей Символ Віри, а єпископи найважливіших єпископських столиць: патріархи Риму, Константинополя, Олександрії, Антіохії і Єрусалиму, мали після вступу на свою столицю посилати свої послання із визнанням віри до своїх співпатріархів. Це ще й по сьогоднішній день зберігається між чотирма патріархами на Сході. Хто ж що-небудь змінював чи додавав у цьому Символі Віри, того уважали за єретика й виключали з Церкви. Так було з Несторієм, Діоскуром, Евтихієм, Піргом, Павлом, Петром і Гонорієм, що всі були як апостати осуджені... Символ Віри без жодної зміни приймали в давнину Дамаз, Калестин, Лев Великий, Агатон, Мартин, Лев III, Іван 7 і інші римські єпископи, тобто без того додатку: «і від Сина» («Філіокве»). Такого, незміненого тексту Символу Віри, додержувалися і за нього боролися всі єпископи на перших семи Вселенських соборах; його приймали всі вчителі Східної і Західної церкви, від Другого Вселенського собору (381) аж до року Божого тисячного, також всі пустельники, анахорети, ісповідники, і помордовані єретиками мученики. І цей Символ Віри «ви поламали, від нього ви відступили, тому ви й стали апостатами» [5, С. 629-632].

«Про це ваше поламання і порушення Символу Віри, – продовжує Смогрицький, – свідчать не тільки Вселенські Собори: Єфеський, Халкедонський, два Константинопольські і Нікейський, але також знамениті вчителі і письменники церковні, святі мученики й ісповідники, а також самі римські папи. Наприклад, папа Лев III не згоджувався з тими, що хотіли впровадити додаток «філіокве» до Символу Віри, кажучи, що це є проти постанов святих Отців і Вселенських Соборів. Про нього пише Бароній (1538-1607) у році 809, відомий історик, що здобув славу написанням історії Церкви «Анали церковної історії від народження Христа аж до 1198-року», що він наказав спорудити дві срібні таблиці і на них відобразити Символ Віри – один по-грецьки, а другий по-латині, і піддав анафемі всіх тих, що зважилися б що-небудь додати до Нікейсько-Константинопольського Символу Віри. Ці таблиці наказав Лев III розмістити на вівтарній стіні церкви св. Петра, щоб всі про це могли знати» [5, С. 632-633]. «Лев III виступав проти того, щоб зробити «Символ Віри» з додатком «філіокве» офіційним у цілій Церкві» [3, С. 278]. «Другий папа, що став в обороні Символу віри без додатку «філіокве», був папа Іван VII, що в листі до патріарха Фотія виступив проти додатку «Філіокве». Використовуючи такі аргументи, М. Смогриць-

кий засуджує католицьку церкву, бо вона визнає походження і від Отця і від Сина як від одного принципу-джерела, вважає вчення Східної Церкви про походження від одного Отця за правдиве.

Полеміст бачить і інші відмінності, що торкаються віри, між православною і католицькою церквами: «римляни відкинули піст у середу, що колись був практикований у римській церкві. Римляни прийняли піст у суботу, якого у них раніше не було; вони ввели органи, труби, бубни та інші інструменти, яких не знали у старовину; вони голять чи стрижуть вуси чи бороди духовників, чого не робили ні апостоли, ані старовинна Римська Церква. Вони моляться навколішках в неділю, під час П'ятидесятниці й в інші святкові дні, як про це каже давній звичай. Не заховують вони також посту, що називається Петрівка, як такого, що приписаний перед Успінням Божої Матері та перед Христовим Різдвом. Цих постів дотримувалися в давнину. У 1622 р. Римська Церква святкує Пасху разом із жидами, а Східна на тиждень пізніше від неї. І коли Східна Церква буде роздумувати про Христові муки, то Римська буде відзначати Христове Воскресіння: вона буде радіти, а Східна Церква у тому часі буде сумувати... І вже сам Бог дає знаки, який календар йому милий, бо він, наприклад, посилає щороку вогонь з неба у надвечір'я Великодня до гробу, де було покладене мертве Тіло Господа. Від того вогню засвідчують свої свічки і єрусалимський патріарх і всі, і всі, що беруть в нічній процесії довкруги церкви св. Гробу... Сам Всемогутній Бог дає до пізнання, яке набожество він приймає і схвалює, коли він цей вогонь запалює під час тієї урочистої процесії не за новим, але за старим стилем...» [5, С. 659-666].

З часом відбувається подальша еволюція поглядів М.Смотрицького. Він приходить до висновку, що можливе поєднання двох духовних традицій – східної і західної – під началом одного пастиря, порівнюючи його з союзом двох країв – Польщі і Литви при одному королі. Показує, що рутенська церква настільки уражена єресями, що тільки унія може врятувати ситуацію, і що немає ніяких богословських перешкод, оскільки римське учення не суперечить східному (такі погляди Смотрицького були засуджені на Київському соборі 1628 р.). Стверджує, що і «Сина» і «через Сина» означає одне і те ж. Ідентичність віри не виключає багатоманітності обрядів. Основа релігійної єдності Церкви Христа, єдиного Господа – це знати верховного пастиря, поєднуватися з ним у вірі і милосерді, у тому, що стосується церковного чину, то нехай кожна помісна церква користується своїми власними звичаями, правилами, обрядами і ритуалами. Єдність віри і спілкування в любові забезпечить єдність церков, – переконаний полеміст. Така позиція була притаманна Смотрицькому, який став уніатом. 21 серпня 1627 р., через два місяці після прийняття унії,

Мелетій Смотрицький написав лист патріарху Кирилу Лукарієу, у якому намагався вияснити погляди патріарха на богословські питання, які хотів обговорити під час перебування в Константинополі. Рутенська церква зіштовхнулася з такими проблемами як свобода волі, перворідний гріх, благодать, виправдання вірою, роль добрих справ, передвизначення, природа церкви, число таїнств, співвідношення між Писанням і Переданням. Віруючі звертаються до цих питань, але в Рутенії немає від кого отримати пораду. Чи потрібно в цих питаннях наслідувати постанови Триденського собору? [4, С. 196]. Просив відповісти з ким ми у згоді – з римлянами чи з євангелістами, чи дотримуємося третього серединного шляху [4, С. 197]. Відповіді на ці питання не отримав.

Мелетій Смотрицький вважав, що після прийняття унії не залишив Східну Церкву: «Я залишаюся в ній, так як вона початково виношувала моїх предків в руському народі, вона виношувала їх у священній єдності з Римською Церквою, і вона ж мене поєднала з святою Західною Церквою, і збереже мене, поки Бог не окутає мене в собі поховальним саваном» [4, С. 197]. Отже, Смотрицький залишався православним по духу продовжувачем традицій Острозького історико-культурного центру, не дивлячись на прийняття унії.

Література

1. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. Часть I. Брестская уния 1596 г. Исторические причины события / Ответственный редактор Б. Н. Флоря. – М.: Издательство «Индрик», 1996. – (Институт славяноведения и балканистики РАН).
2. Острозька Академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – 201 с.
3. Соловій Мелетій М. Мелетій Смотрицький як письменник // Записки ЧСВВ. Серія II, секція I: Праці; т. XXXVI / Мелетій М. Соловій. – Рим – Торонто, 1977. – Ч. I. – 224 с.
4. Томсон Франсис. Мелетий Смотрицкий и уния с Римом: религиозная дилемма в Рутении XVII века / Томсон Ф. // 400 лет Брестской церковной унии 1596-1996. Критическая переоценка. Сборник материалов Международного симпозиума. – Неймен (Голландия), 1998. – С. 177-218.
5. Elenchus pism uszczypliwych, Przez Zakonniki Zgromadzenia Wilenskiego Swietey Troycy Wydanych, Napisany przez Zakonniki Cerkwie Zeyscia S. Ducha // Архивъ Юго-Западной Россіи. Часть первая Томъ VIII. Вып. 1: Памятники литературной полемики православныхъ южно-руссовъ с протестантами и латыно-уніатами въ Юго-Западной Руси за XVI и XVII стол. Киевъ, 1914. – Wilnie, 1622. – С. 597-673.
6. Threnos To iest Lament iedney S. Powszechney Apostolskiej Wschodniej Cerkwie z obiasnieniem Dogmatu Wiary. Pierwey z Greckiego na Slowiński, a teraz z Slowińskiego na polski przelozony. Przez Theofila Orthologa Teyze Swietey Wschodniej Cerkwie Syna. – Wilno, 1610.